

ԳԵՐԱՊ. ԳԵՐ. ԱՐԱՄԻԱՆ Վ. ԱՅՏՆԵԱՆ
ԸՆԴՅ. ԱՐԱՄԻԱՆ ՄԻՈՒԹԱՐԻՍԻԱՆ ԳԻՏՆԱՆ

1845—1895

Ս.

ՊԵՏԼԵՆԲԱԴՈՒՆ
ԹԻՒՆ

խանաձայն Գորեխան մըն է, որ կը հրապուրէ գմեղ՝ Ազգին սիրելի անձնաւորութեան մը խանձարուբեր փոխգորուելու, եւ, գրեթէ եօթանասնամեկի ալ եւորին քայլերուն համընթաց հասնելու այն օրն, յորում իւր փառաւոր Յիսնամեակը կը տօնախմբուի: Եւ ինչո՞ւ արդեօք այս յետահայեցողութիւնն, մինչ ներկայ կենաց վրայ ունինք ըսելու եւ գրելու այնչափ ինչ, որ շատ անձուկ կու գան ոչ թէ «Տարակի» մը սակաւաթիւ էջերն, այլ թերեւս նոյն իսկ գիրք մը: Բայց անկարելի է անձի մը ինչպէս նաեւ ազգի մը, ներկան լաւ դատել, եթէ չարձակենք մեր նայուածքը դէպ անոր անցեալը: Եթէ ներկայ գործունէութեան վրայ պիտի խօսինք, ծիւերն ու բողբոջները պէտք ենք որոնել անցելոյն արգասաւոր Տողին մէջ. այս բողբոջներէն պիտի յուսաւորուէ նոյն անձին՝ մեծութեան, աղետութեան եւ գեղեցիկ գործոցն աստիճանաւոր զարգացումն, որ իբր հրապուրելի ծաղիկ պիտի գրաւէ մեր մտադրութիւնը. բայց ծաղիկն իսկ հարկ է թէ ունենայ իւր կոկոններն, որ ժամանակին մրկեաց ու պարզ օդի, անձրեւի եւ արեւի ազդեցութեան տակ բացուին, եւ յուսալից ծաղիկն պտուղներ յուսալ բերեն: Գեր. Ա. յսոնեանի Ծաղիկնիս աւելի փայլ ու շող մը տալու համար, փութանք նկատել զինքն իբր պատանի, երկրորդ իւր գործունէութիւնն՝ իբր Միլիթարեան վարդապետ, եւ երրորդ՝ իբր Ընդհանրական Արքայ:

1825, Յունուար 7/19 ի Կ.Պոլսի, Բեւրայի արուարձանը Կերապոյեան Ա. յսոնեան տեսաւ աշխարհիս լոյսը: Հայրն՝ Պետրոս Է. Փ. Ա. յսոնեան ու մայրը՝ Սրբուհի, հաղւե թէ սկսած էին իրենց զակին հասակին կարեւոր թնամքը բաշխել, եւ ահա ձախորդ ժամանակն պատահարներէն ստիպեալ՝ (զոր լաւագոյն

է թէ լուեկայն անցնիք), կը թողուն իրենց տունն ու բոյնը, եւ եւամեայ պատանեակը (1828ին) առած՝ տաժանելի ճամբարդութեան մը կը մատնին յակամայ, ձմեռան ձիւն ու փուռքն լլկանաց մատուած, եւ կ'ուղեւորին յԱնկուրա, ուստի 1830 Մայիսին կը դառնան ի Պոլսի եւ ընտանեաց ծոցին մէջ ցաւալի մահուան մը արտասուքը ցամբեցնելէն ետքը, ճամեայ պատանեակը դպրոցի սեմոյ կ'առաջնորդեն: Առաջին քայլը կ'առնու պատանեակը՝ Վենետիկի Յարդոյ Միաբանութեան Բերայի դպրոցը, որ քանի մ'ամիս հաղւե թէ կը յաճախէ, Օգոստ. 2ին պատահած հրդեհ մը պատճառ կ'ըլլայ, որ պատանին զալաթիս, Վիննական հարց դպրոցն երթայ: Ի՞նչ կրնար ճամեայ տղիկէ մը սպասուիլ. եւ սակայն իւր յուսալացեալ աշակերտակցաց ուսման մասնակից ըլլալու սաստիկ տենդէն վարակեալ եւ անոնց լատիներէն լեզուին նախանձորդ՝ գրեթէ ի ծածուկ 1832ին կը սկսի այն դասական լեզուին նախագիտելիքներն իւրացնել, եւ — գրեթէ ինքնօգնութեամբ: Ծանկարծ Կիլիկոնեայ լեզուին վարժ ընթերցանութեամբն անակնկալ փորձ մը կ'ընէ իւր ուսուցչաց առջեւ եւ կը յաջողի իրմէ բարձրագոյն դաս մը ելնել: Ի՞նչ ուրախութիւն չէին զգար իւր ծնողքն այսպիսի մանկական յաջողակութեան լուրն առնելով. բայց — աւաղ — համաճարակ ժանտախտ մը նոյն տարին պատճառ կ'ըլլայ դպրոցաց եւ վարժարանաց փակման, որ սակայն կարի կարճատեւ կ'ըլլայ բարեբախտաբար. վասն զի յաջողութեան (1833, Մարտին) կը գտնենք մեր ութամեայ պատանեակը՝ Վիննական հարց վարժարանն ի Բերա: Հաս կը սկսի ապագայ «Գննական քերականութեան» հեղինակն՝ հայերէն գրաբարի ուսումն, առ ոտս Հ. Վրթմանէ Ա. ի Չալիքեան, որուն խոյնը շող մը կը ծնանի մտաց մէջ, թէ կորովամիտ պատանի մ'ունի յաշակեցողութիւն. եւ սակայն չէր կրնար «Չալիքեան» անուանալ քերականութեան յօրինիչն մարգարէանալ՝ թէ այս ուշմ'պատանին գրեթէ 50 տարի ետքը պիտի ընդարձակէր, իւր իսկ քերականութիւնը: Գրեթէ տարի մը ետքը կը մտադրութեան յանձնելով այս յուսալից պատանին, որ գիտէր հայերէնի հետ մշակել իւր լատիներէնի առած սկզբունքն եւ ընդարձակել: Հետաքրքիր պատմանոյն միտքը խորհուրդ մ'ինչպէս: Ուսուցչին անձնանունը ուսուցչութիւնն՝ անդուստլ խառնի կայծ մը ծնաւ, որ կը տողորէր հալեւմաշիկ մեր ուսումնասիրին սիրտը:

“սորվել բայց սորվեցընել” ալ ուրիշներուն իւր ուսուցչին պէս: Այս խորհուրդ մըն էր, որուն գործադրութեան փութաց հազիւ 10ամեայ: Պնդեց թէ մանական պիտի ըլլայ, “լաւ հայերէն” սորվելու համար: Բնականապէս ծնողքը Հէկին կնար հաւատալ, որ այսպիսի մատաղ հասակի մը դիտաւարութիւնը կարենայ իրագործուիլ: Բայց վճռատունկարագիրն, հաստատուն կամբը հասակ չի ծանշար: Եւ կը տեսնենք թէ ինչպէս 1835 Մայիս ամսոյն՝ առաջաստաւոր մը կը բերէր արեւմուտք՝ արեւելեան առողջ պատանեակ մը, որ հազիւ Օգոստոս 12ին կըընցաւ հանգչիլ՝ եռամեայ ծովագնացութեան մը պարտանցուցիչ խնջանքէն:

ԱՅս նոր կենաց ասպարէզ մը, յոր կը մտնէր խիզախեալ՝ Այսրենեան, հոգեւոր ասպարէզ մը, որ շատ “մօտիկ” էր իւր սրտին, ասպարէզ մը, որ մարմնոյ կապանքներէն ազատ պիտի ծախրել տար իրեն դէպ էր մնաց գաղափարականը: Կարծես սրտաւան աշուրներով գուշակած էր այս կենաց ունեցած յարմարութիւններ, ըստ վկայութեան իւր ժամանակակից եւ գրեթէ հասակակից կրօնակցաց, “իւր քաջ տեղեակ իւր ընտրած կոյման ասպարէզին ծանր պարտաւոր, առջի ժամն իսկ սկիզբ եղաւ իւր հանձարին, ձրից եւ — առաքինութեանց զարգացման: 1836ին կը տեսնենք զինքն արդէն արտաքին ուսմանց մէջ յառաջագիւտ, երբ աւելի առաւա նիւթ կը գտնէր իւր լեզուաց ունեցած ջերմ իրափաքն յազեցընելու: Ըստիներէնին կցած էր արդէն՝ գուստրն — խաւերէնք, ասոր գաղղիներէն: 1838ին ընդարձակեց արդէն լեզուաց շրջանակն՝ մոտ շնորհելով տաճկերէնի եւ արաբերէնի եւ քանի մը տարի ետքը անգլիերէնի: Կրնայ սովորական երեւոյթ համարուիլ, եթէ պատանի մը հազիւ 13ամեայ՝ հոգեւոր ճառախօսութեանց ձեւնարկէ, թէպէտ իր մարզանք, եւ ընկերակիցներն յանկարծակի ափշն-

ցընէ իւր առաջին “Ի պատիւ Ս. Կուսին” ճառովն: Նոյն տարին կը ներկայացընէ իւր ուսուցչաց՝ Cepari հեղինակին՝ Սրբոյ մը վարուց թարգմանութիւնն: Եւ արդէն 1840ին կը թեւակոխէ քիփխտափայտութիւն, շատոնց արդէն թօթափելով գրահաշուի, երկրաշափութեան, բնագիտութեան ուսմանց լուծք: 1841ին սկիզբ ըրաւ գերմաներէնի ուսման՝ որ շատ “յարմար” գտած էր իւր ճաշակին: 17 տարւան եւ ուստիք հրաժարած արդէն աշխարհէ, սկսաւ եկեղեցական ուսումները, մանաւանդ տեսական Աստուածաբանութիւնը: Բայց բազմակողմանի հան-

ճար մը՝ մէկ նիւթով չի գոհանար: Այս ժամանակներս սկիզբ կը դնէ իւր աշխարհագրական եւ տեղագրականը դարձակեանքութեանց: Եւ իւր նախափորձ կը գծէ “աստեղագաշխական տախտակ մը մոլորակաց զրից”: Հազիւ տարի մը վերջը կը ձեռնարկէ Հոռոգերկեայ երեք կրօնաւորական ուխտից թարգմանութեան, որ ապագութեան արժանացաւ քանի մը տարի վերջը եւ ուր տուած էր իւր հայկաբանութեան առաջին նախափորձը: Քահանայութեան բարենշան օրը ծագեցաւ, 1845 Նոյ. 1 ըստ նոր տոմարի, որ է ըսել Յիսնամայ գրական գործունէութեան առաջին օրն, որ յիսուն գարուններ բոլորելէն վերջը պիտի միացընէր իւր աշուտ շուրջը ամբողջ ազգի մը համարութիւնը: Այս նորածագ օրն՝ իբրտա համապարհ կը կանգնի Այստեանի պատանեկութեան եւ վարդապետութեան շրջանին մէջ, եւ կ’առաջնորդէ զմեզ նկատելու իւր գրական կենսաքը, եւ երկրորդ՝ իբր գաւառաբան ունեցած արդիւնքը:

Բ.

ՆՈՅՆԵՐԵՐ ԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՔԸ

Պատանեկութիւն մը յուսալից ունենալ իւր անցեալ, լեզուաց ու գիտութեանց մէջ փնտռել իւր ծաւալն յազուրդն, եւ փիլիսո-

Հ. ԱՐՄԸՆ Վ. ՆՅՏՆԾԱՆ, 1860

փայտութեան խիստ քննութիւնէ մը յաջող ելելէ, բաւական գաղափար կու տան թէ ինչ գործունէութիւն պիտի ունենար Այտնեան իբր այր կատարեալ: Բայց Միաբանութեան մը մէջ երբեք առանձնականի մը գրական գործունէութիւնն իւր տպած կամ Տրատարական երկերէն ու գործերէն չի կրնար գատուիլ. կան մտքեր որ ծածուկ կը գործեն. գործելն իրենց բնաբան կ'ընտրեն, բայց ոչ միշտ իրենց անունն Տրատարակ նետելով, քանի որ գիտութեան համար մեծական: առարկայի նկատմամբ չի կրնար մեծ նշանակութիւն ունենայ. այսինքն՝ գիտութիւնը կը պահանջէ որ բնութեան գաղտնիքը խորամուխ քննուի, բանասիրութիւնը, լեզուագիտութիւնը զարգանայ, եւ սակայն շատ մեծ կարեւորութիւն չի տար այն անձին՝ որուն ձեռքը ու քրտինքովն լոյս աշխարհ կու գան գիտական ծանօթութիւններն եւ կ'ընդհանրանան, առ առաւել իբր փոքրիկ վարձատրութիւն կը զուգէ հեղինակին անունը՝ իւր ըրած խուզարկութեանց, ի քաջալերութիւն այլոց: Այս է բուն իսկ մտաբանութեան կէտը, որուն ուշադրութիւնը պիտի ցուցնէ մեզի Այտնեան հանձարն, իբր ոյժ մը որ գիտցած ու ջանացած է աշխատիլ, գիտութեան համար քրտինք թափել եւ սակայն խոյ տալ «փող զարնել»: Ըստ այսմ թէմ Այտնեան անուամբ փայլող Տրատարականութիւններու խուզարկու ըլլալը, ի զուր պիտի ըլլայ մեր ջանքը. եւ գիտեմ, թէ իւր գործունէութիւնն փոքր ի շատէ հայ-հասարակութեան ծանօթացընելու նպատակաւ այս գրչի շարժումն իսկ պիտի չգտնէ իւր հաւանութիւնը. օտակայն հարկէ իւր գրական գործունէութեանն առթիւ իրեն մատուցուած մաղթանաց փնջին մէջ, յերեւան գան իւր ծածուկ գործունէութեան ի փութարեն մեր շնորհակալիքն:

«Երկնքէն գիտական չ'իխար» . այս էր իւր սովորական առանձն. եւ ըստ այսմ՝ գիտական քահանայ ու վարդապետ մ'ըլլաւու փոխը միշտ զինքն՝ իւր պատանեկութեան տենչանաց համապատասխան երիտասարդութիւն մ'ունենալ: Բայց ի՞նչ է Միխիթարեանի մը վախճանը... զարգացընել իւր միտքը նախ հայական գիտութեամբ, իւրովսանն նետել ազգային գանձարանն իւր փոքրիկ իսկ լուսնան, եւ առ այս միայն՝ օգնութեան առնուլ արեւմտեան գրականութեան մատուցած դիւրութիւնները: Բայց լաւ ընտրութիւն մ'ընել յայտն, այնպիսի սահուն Էվրիժ շաւիղ մըն է, որ իսկոյն իր սայլթաքին օտից քայլերն եւ հայ միտքն ու հանձարը կը

խորատուգի, կ'ընկզմի եւ կը չքանայ եւրոպական բազմաձիւղ ծիրաւորութեանց մէջ. իւր ծառան յագուրդ կը գտնէ. բայց հայ գիտութիւնն... գրեթէ անմասն կը մնայ, ոչինչ կ'օգտուի Այս Այտնեան, իբր ճշմարիտ Միխիթարեան, լաւ ըմբռնած է այս անխախտ Տրատարին վնասակար հետեւեւեւներն հայ գիտութեան զարգացման, եւ այն միջոցորդութեան գերն՝ որ պիտի կատարուի, յերեւան կը հանէ իւր իբր ոտնկոխ ընդունած սկզբնաց հաստատութիւնն: Հայ բանասիրութիւնը կը գտան իրեն ձիւղ ու միտունութեան ամենապատշաճաւորն. եւ անձնատուր կ'ըլլայ հայերէնի խորքերն ինչալու: Իբր քսանամեայ վարդապետ մը՝ եւ ձեռագիր կամ տպագիր գրաբար մատան մը, որ իւր ձեռքն կ'իջնայ, արդէն «կարգացուած» նշանագրոյն կ'ընդունի:

Նշն ժամանակներն էր որ հայերէն գրաբարի ուսումն երկու ծիւղեր պիտի ընծուղէր. մին՝ իբրեւ գրաբար, իբր հայերէն, իբր հնաւանդ լեզու նկատելու այն ամէն բան, որ հայերէն գրուած պիտի ըլլար, առանց ժամանակի՝ հնութեան կամ նորութեան, առանց անձի՝ Մեսրոպայ կամ Մտեփանոսի լեհացոյ մէջ խորութիւն դնելու. իսկ երկրորդն՝ իբր գասական հայերէն, իբր ոսկեգարեան գրաբար, նոր դար մը պիտի բանար հայերէնագիտութեան. եւ պիտի բարձրացընէր հայերէնն՝ ամենազարգացեալ լեզուաց՝ լատիներէնի եւ յուներէնի, գերմաներէնի եւ գաղղիերէնի, առաւելութեանց: Հայն ալ պիտի զանազանէր հարազատ, գասական հայերէնը՝ յետիւն դարուց հայերէնէն, գաւազաններ, գաթըրճեաններ պիտի սկսէին այս մարտը՝ իրենց այլ կրօնակցաց հետ, եւ Այտնեաններն պիտի շարունակէին, եւ պատճառաբանեալ յարձակմանց դէմ, պիտի պաշտպանէին...: Սկէն նորութիւն ունի իւր կողմնակիցներն եւ իր — antagonisteները. բայց իրական նութեմանց շարքին մէջ շատ անգամ խնդրել նիւթ եղածը՝ տեւալան հաստատութիւն կ'առնու եւ կը դառնայ գոնէ շատերուն համար — ընդհանուր կարծիք:

Այսպիսի հանգամանաց մէջ ոսկեգարեան գրաբարի նմուշըր տեղի ունեցաւ. եւ Այտնեան 1845ին նոյն լեզուաւ կը թարգմանէ Կիլիկոնեայ Միլոնի ծառը:

Ագաթանգեղոյայ կրկնագիր օրինակն՝ որ իւր հնութեամբն զմայլեցուցած էր զԱյտնեան, նիւթ մատաղարարք մանր քննութեան մը, որուն հետեւեւեւն եղաւ այն արդիւնքն՝ թէ այս հին ձեռագիրն ունի իւր ընթեռնելի գրերուն

տակ, անընթեռնելի գրեր ալ, որուն քանի մը էջերն առաջին անգամ կարդալը դարձեալ Այտնեանի յանձնուեցաւ (տ. Յուլի 1895, էջ՝ 265) Գեր. Արիստակէս՝ ղանաց նոյն ժամանակի Արքան, տեսնելով այս երիտասարդին

ոչինչ կարեւորութիւն ունենայ այս մատանց շարժումները, բայց հարկ է միտ դնել որ այս գործը զրգեց զինքը՝ 1851ին, արաբերէն մեծ երկրագնդի մը շինութեան, որ հակառակ իւր կամաց մնաց — ձեռագիր: 1848ին արգէն ձեռնարկած էր հայերէն տառերով մեծ երկրագնդի

Հ. ԱՐՄԷՆ. Վ. ԱՅՏՆԵԱՆ, 1866

հայերէնի հմտութիւնը, կը հրամայէ Նոր Ատակարանի քննութիւն մը կատարել, համեմատելով զայն ամենայն ծանօթ ձեռագրաց հետ, եւ տարբերութիւնքը նշանակել, որ քառամսեայ աշխատութեամբ կը կատարի:

1847 թուականը մեծ հիւր մը կը բերէր Ղանքին, որ էր Յակոբ 2. Տիգրանց, որուն հարկ էր գրչի արուեստական նուէր մը, որ գրեթէ տարի մը զբաղեցուց զԱյտնեան: Ըստ ինքեան

մը շինութեան, որ չորեքգունեան տպագրուեցաւ եւ մաքրութեամբն ու կանոնաւորութեամբը զարմանքը շարժեց նոյն իսկ Վիկտորի աշխարհագրական ընկերութեան նախագահին: Այս կարեւոր գործին վրայ, որ ամենայն հաւաստութեամբ կը մրցի՝ նմանօրինակ որ եւ իցէ եւրոպական երկրագունդ կամ աշխարհագրութեան հետ, եւ որ՝ միայն գովութիւն կը խլէ այցելունքէն, կ'արժէ, որ ի գիտութիւն, մանրամասն

փեղեկութիւն տանք: Գնդին տրամագիծն է ճիշդ 2 ոտնաչափ. նշանակուած են գնդին վրայ Տայերէն սառնելով գրեթէ բոլոր երեսերէ լաւ դաքնեմ են մինչեւ նաեւ գիւղաքաղաքները, ծովագնացութեան, շոգեկառաց գիծերն, եւ գրեթէ $1\frac{1}{2}$ ֆն. բարձրութիւն կը ստանայ իւր գեղեցիկ պատանադանովը: Գունդս ժամանակին երեսելի լրագիրներէն գրուտուած է: Դժբախտութեամբ այսպիսի մեծագործ կազմուածքին պահանջել գրամն արգելք եղած է որ բաղձադուած տարածումն գտած չէ, թէպէտ եւ մեծամեծ Հաստատութեանց համար մինչեւ 7—8 հատ շինուած է:

Այսպիսի գործունեութեամբ գրեթէ տասը տարի այլեւայլ տեղեր կը գտնենք ՉՍ. յաննան, մերթ ի Պոլիս, մերթ ի Չմիւսնիա, յԱլաբն, մերթ ի Բարիդ, ուր կ'առաջնորդէր Կեօշքեղապետն, եւ իւր ճամբորդութեանց շարքին մէջ մոռցած չէր 1862 Գեկտ. 12ին այցելել եւ ի Ս. Ղազար, ուր սակայն կարի կարճատեւ եղաւ գաղաքը: Ժամբորդութիւններէն միտքն սփռւած, գրիչը սրած, սկսաւ ի գլուխ հանել իւր գործն, որուն տարիներէ հետեւ կ'աշխատէր եւ ճշմարիտ փայլ մը պիտի տար Ալտնեանի անուան, այսինքն իւր «Քննական Գերականութիւն արդի Տայերէն լեզուի», որ ստուգել թրօսեց մը կազմեց Տայերէն աշխարհաբար լեզուին մէջ: 1865ին պատրաստ էր գործն, իսկ ապագործութեամբ լոյս տեսաւ 1866ին: Ալտնեան իւր ճշմարիտ բանասէր, ուղեց նախ երկայն ճամբորդութեամբ մը Հաստատել իւր գրական-մատենագրական ծանօթութիւնները: Եւ իրօք 1854 Օգոստոս. 2ին ճամբայ կ'ելլէ դէպ ի Չմիւսնիա, ուր պիտի սպասէր իւր կրօնակից՝ Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի գալստեան, եւ երկուքն ի միասին պիտի սկսէին ուղեւորութիւն մը, որ վերջնցս ստիժ պիտի տար իւր հնագիտական-գրամագիտական խուզարկութեանց նորանոր աքելիւքներ մատակարարելու, իսկ առաջնոյն իւր նախագծեալ ուսումնասիրութեան խնդրական կէտերն՝ Տայաբնակ գաւառներու ժողովրդեան բերէն Հաստատելու: Օգոստոս. 28ին, յաջող ճանապարհորդութեամբ կը հասնի Չմիւսնիա. բայց ջանի մը շաբաթ հանգիստ վայելելն՝ խոհեմութիւն կը համարի, բւժկաց խորհրդովը. վասն զի անծանօթ շէր շէր կրնար ըլլալ նոյն ժամանակուան ուղեւորութեան գծաւարութիւններն, որուն՝ փորձով իսկ յայտնի է, քաջառողջ կազմութիւն մ'իսկ բաւական չէ երկար տոկայու, եւ աւելի Ալտնեան, որ մտաց յոգնութենէն կը ջգար թէ

հարկ էր քիչ մը զօրանալ: Սիպիլեան իւր հնագիտական խանդէն յարիշտակուած, քանի մը շաբաթներն իսկ նորանոր գիտներով յօգուտ գործածել ուզեց, եւ երեքամսեայ կարճ բացակայութենէ մը ետ դարձած սասնէ, պատրաստ գտաւ ՉՍ. յաննան: Պոլիս պիտի անցնէին եւ անկէ Տրապիզոն, եւ Ալաբանտեան գաւառը, 2 մինչեւ 3 տարի քննելէն ետքը, տարի մըն ալ պիտի անցընէին ի Կաւկաս. բայց հոս ալ ստուգուեցաւ «Der Mensch denkt, Gott lenkt» առածը: Գերապ. Արիստակէս Աբբասյան յաննան կարծական խօթութիւնն եւ 1855ին հանդիպած մահը, նոր Աբբասյի ընտրութիւնն (1855 Օգոստոս) արգելք եղան այս բաղձանքին ի մեծ ցաւ Ալտնեանի: Այս ուղեւորութեան ակամայ խափանումն այսօր իսկ տխուր կէտ մըն է «Քննական Գերականութեան», Հեղինակին յիշողութեանը մէջ... Տեսնենք այս երկուսիրութիւնը: Կարծէ համառօտակի աչքէ անցընել այս գիրքը, որուն գրեթէ 30 տարւան հնութիւնն իսկ ամենայն իրաւամբ ապացոյց է թէ Հաստատուն հիմանց վրայ Հաստատուած էր գիրքը. վասն զի այսչափ երկար ժամանակ յուզուած բանասիրական եւ լեզուական խնդրող մէջ բնաւ տուժած չէ իւր հեղինակութենէն: Թեպէտ կայ Բաւ Բաւ փոփոխելի, ինչպէս կը գրէր նորեքս Տայերէնագիրն մը, բայց խնդրած, 30 տարւան մէջ եթէ գրքի մը «ինչ ինչ» մասերը միայն փոփոխութեան կարօտ են, միթէ զարմանալով բան է. մինչ կը տեսնենք որ այսօր ելած գրութիւն մը՝ վաղն իսկ փոփոխութեան կը կարօտի:

Գերականական մասը, որ կը գրուէ հեղինակին երկասիրութեան գրեթէ կէսն, այնպիսի կանոններ կ'աւանդէ, որ քիչ շատ այսօր ամենգործներու գրչին ուղղութիւն կուտան, թէպէտ գրուած են այս կանոնները — 1866ին: Եւ եթէ մտածենք թէ այնպիսի ժամանակ մը, ուր Հաստատուն կանոն անունն անուն էր միայն եւ ոչ իրականութիւն. եւ սակայն այնուհետեւ իրականութեան սահմանները մոտաւ եւ ասով պարգեւեց մեր նոր աշխարհաբարի կանոնաւորութիւն մը, որ որչափ փոփոխութեան ենթարկել ուզենք, պիտի կրէ միշտ գունէ յոնգահանուր՝ 66ի նկարագիրն: Իսկ նախաշաւիղը... լեզուական այնպիսի պայքարներու մէջ, որոնց մով գրաբար է եւ աշխարհաբարի կոիւններն սկսած էին հրապարակել գրուել, Ալտնեան կը նետուի հրապարակ, եւ իւր գաւառական լեզուաց մէջ տեսած կանոնաւորութիւնն, եւ այն լեզուաց

կեանքն իրեն առաջնորդ ընտրելով՝ նոյն կերպով կը խօսի հայերէնի վրայ: Բայց հարկ էր ցուցնել նախ թէ իրօք նոր հայերէնն՝ հարաւորապէս գոտար է գրաբարի, եւ թէ իրօք նշաններ կային թէ հին ժամանակներն իսկ միտութիւն կար ժողովրդական լեզուն՝ գրաւորին վրայ յաղմանակ կանգնելու: Գոր եւ 17 դարներու մէջ շատ յաջողապէս ապացուցած է: Այստեան՝ ինչպէս մինչեւ հիմայ ցուցցցինք, գրաբարով անած, ի՞նչպէս խիզախեցաւ ընդհանուր կարծեաց դէմ պաշտպան հանդիսանալ աշխարհաբարի մը, ինքը՝ որ ոսկեգարեաններու արժանաւոր մարտիկներէն մէկն էր, եւ «Եւրոպա» լրագրին մէջ իւր բանասիրական եւ լեզուագիտական յօդուածներով յերեւան կը հանէր գրաբարի գեղեցկութիւններն կարգ ըստ կարգէ, ուստի՝ ուրեմն այս յեղաշրջում: Բայց լաւ միտ դնենք. Այստեան իբր իւր ժամանակին տալանդավորներէն մին, գիտցաւ զանազանեղ գեղեցկութիւնն եւ օգտակարութիւնը՝ իրարմէ մանաւանդ թէ՛ օգտակարին եւ հարկաւորին մէջ մեծ խտիր կը դնէր, նոյն իսկ այնպիսի կենսական խղճիկներու մէջ՝ որպիսի էր հայերէնի խնդիրն: Այստեան թաղուած գրաբարի հարուստ գանձուց մէջ, աչքէ կ'անցընէր այն հարուստ եւ թանկագին գոհանքները, բայց սրամիտ մտօքն իսկոյն կրցաւ դատել, որ նոր ժամանակի՝ նոր լեզու կը պատշաճի, եւ գրաբարն իբր գրական լեզուն, իբր սովորական լեզուն, իբր — ընթացիկ դրամ պիտի չունենայ յարգ ու վարի, եւ — անկարելի իսկ պիտի ըլլայ տալ վերստին ժողովրդեան մը բերանն այն լեզուն, որ շատնց իսկ «առ հարս յաւելեալ էր»: Այս համոզումն որ կ'ունենայ «Քննականին», առջի եջէն իսկ սկսեալ մտադիր ընթերցողը, զարմացուած է եւ միշտ պիտի զարմացնեն այս տղերս գրողը, թէ ի՞նչպէս, կանխակալ կարծեօք, կրնայ երբեք ընթերցող մ'այս եղբակցութեան յանգիլ, թէ Այստեան զուգ աշխարհաբարեան է, թէ առողջ է գրաբարի, թէ գրուածիկն է գրաբարի մեռելախաղերն ու...: Յրուենք ուրեմն այսօր լեզուագիտաց ու բանասիրաց այն խումբը, որ նոր լեզուի մը, օր. նոր գերմաններէնի կամ գաղղիներէնի կարեւորութիւնը մատնացոյց կը ցուցնեն... Ի բաց կըտարեն, եւ կամ լաւապէս եւս, չեղեալ ենթադրենք դասական լատիներէնի եւ դասական հելլեններէնի տեղ նորագոյն լեզուի՝ կամ այսպէս ըսենք, իտալներէնի, սպաններէնի, ռուսներէնի, եւ արդի յուսաց աշխարհաբար լեզուի մը գոյ-

ութեան անհրաժեշտ կարեւորութիւնն հաստատուններուն կարծիքն ու գրածները: Հին շքեղագործ պալատներուն գոյութիւնը չեն ուրանար ճարտարագէտք, բայց միշտ եւ միշտ հին շքեղ ոճով բնակարաններ շինել՝ պատշաճ չեն դատուիր, արդի ամենակիրթ ազգերէն իսկ, թող որ հին հարստութիւնը դիւրամատչելի չէ ամենուն...: Փորձն իսկ հաստատեց այս տողերուն ճշմարտութիւնը: Գրաբարը ճիշտ իբր անձեռնմխելի գանձ մ'ուսումնականաց, իբր զմայլելից հրաշալիք մը հնախոյզներու, բայց զպրոց յաճախող եւ չյաճախողներու մի միակ լեզուն երբեք չեղաւ եւ պիտի չըլլայ. թէպէտ ցայսօր իսկ զուր աշաղակողներ չեն պակիրթ. թէ «ինչպէս հայութիւնը մէկ է, նոյնպէս եւ հայ լեզուն մէկ է, եւ այս լեզուն է — գրաբարը»: Եւ այս միտութեան պահպանման առաջին եւ զօրաւոր միջոց մը կ'առաջարկուի՝ ըստ Այստեանի հանուն ուղիղ եղբակցութեան, «Հիմակունքն միաբանիչ դպրեցանքն աշխարհաբար եւ միայն գրաբար գրել ու հրատարակել» (տ. քննակ. քեր. էջ 281): Ուղիղն էր ըսել — եւ այս կը պատշաճանէ Այստեան — մշակել եղբակցող իբր գրաբար, զարգացնելու համար աշխարհաբարը, որ ըստ բաւականի զարգացած է եւ կրնայ մօրը տեղը ծառայել մեզի, քանի որ ճկունութեամբը դիւրաւ կը թքի, եւ դիւրաւ կ'ըմբռնեն եւ ըմբռնել կու տայ իւր ժամանակակցաց ինք դիմքը: Այստեանի մը համար շատ դիւրաւ կրնային 30 տարի իսկ յառաջ ընտանի ըլլալ այս խորհրդածութիւնները. վստի զի հասունացած էին իրեն մօտց մէջ՝ մեծահմուտ բանասիրաց գրաւոր եւ բերանացի խորհրդօք փոխանակութենէն, եւ լեզուագիտական ու բանասիրական երկոց ընթերցմանէն: Այս «Քննականը» կայծ մ'իւն էր, որ գաղտագողի թռած էր բաղմահմուտ հեղինակին մօղէն, եւ յանգէտս մեծ անուն մը պատրաստած էր իրեն իւր ազգին մէջ, որոնց շտաբեր ցայսօր իսկ «Քննականէն» արեւելեան զԱյստեան, թէպէտ գրաբարէն աւելի աշխարհաբարի մը գոյութեան կարեւորութեան վրայ կը պնդէ, լսենք իւր 1866ի խօսքերէն քանի մը հատ.

«Քննական», էջ 332: «... Ոչ մեր եւ ոչ բազմութեան բաղձանացը կամ զգածմանցը յարմարին էր, այլ ժամանակին պահանջումը՝ որ յորդորեց զմեզ յանձն առնուլ՝ նոր աշխարհի համար նոր լեզուի գործածութեանը քանի մը

խօսք ի նպատակ խօսելու: Վստաճ ենք որ յայսմ մասին մեր գիտությունը թափանչելու հարգանքովն չհանդերձ, որ թիվ ոմանք թերեւս սիրելի է հորը վասն զի նոր է, մեզի հարն ընդունելի է՝ վասն զի պատշաճ է (աւելցնենք Հեղինակին խօսքին վրայ) վասն զի անհրաժեշտ կարեւոր է): Այլ հրաժարելով որեւիցէ անձնական յօժարութենէ հինի կ'առնուոյք մեզի՝ թէ «Ամենայն ի ժամանակի իւրում բարի»։ — Ահա ապի Այտնեանի համոզումն աշխարհաբարի ինդրին պաշտպանութեանը համար, որ շատ օրինաւոր սահմաններու մէջ կատարուած, եւ անկասկած պէտք էր ըլլալ քննասէր հեղինակին, թէ իւր գրածն՝ այնպէս լուսաւոր է, որ «իւր գիտաւորութիւնը թարգմանի կարօտութիւն» պիտի չուներնար, վասն զի լեզուագիտական սկզբանց հաւատարիմ՝ ըսած էր ինչ որ ըսել հարկ էր. բայց այս զգուշացումն իսկ կարծես Այտնեանի սրտեւութեան եւ նախատեսութեան մէջ նոր փորձն է. կը գուշակէր թէ ազատ չէր բոլորովին ի պաշտպանութիւն աշխարհաբարի իւր գրելն շարժելու, վասն զի անմարտելի պիտի մնային եւ անընդունելի իւր տեսութիւններն, եւ յանցանքը — ժամանակին էր: Այս ժամանակին, որ նաւերեմն ըստ կարօտութեան այլաբանական գրաբարը, եւ 19* դարու մէջ դրոշմէր պիտի Հայուն մտաց մէջ՝ աշխարհաբար խորհուրդ, սրտին աշխարհաբար զգածում, եւ լեզուին՝ աշխարհաբար խօսք: Աւելի որոշ քան զոր ըրած է, չէր կրնար հաստատել այս մեր ըսածն Այտնեան. վասն զի «Իսկ գրաբարը» կը հարցնէր բազմահմուտ Հեղինակը. «Մենք, կ'ըսէ էջ՝ 333, որաբարի ամբողջութեան ու անհարատութեանը ինչպիսիւ համար բաղձացինք աշխարհաբարէն անշատել. վախցանք այն փափուկ գեղեցկութիւնը (այսինքն գրաբարը) մէջտեղ թողուլ, հարկաւոր համարելով աշխարհաբարը սեպհականել ժողովրդեան մատենագրութեան: Սակայն առանց գրաբարը ժողովրդեան սահմանէն հեռացնելու՝ պատուոյ (յ) առաջնութեան հետ ժամանակի յետնութիւն տուինք անոր, յանձնելով որ սորվելու է՝ բայց աշխարհաբարէն ետքը. — ասով թէ գրաբարի եւ թէ աշխարհաբարի շահը յառաջացուցած կ'ըլլանք կարծեցինք, որպէս զի նոր ստացուածքնիս վայելենք՝ առանց հին ժառանգութիւնը ձեռքէ հանելու: Գրաբարի՝ ցուցցինք գործածութեանն ալ դիւքն ու շափը, օրինաւոր պահանջում մ'ընելով յանուն բանասիրութեան՝ որ գրաբարը գեղեցիկ գրուի, ան որ ասկէ ետեւ մեր մատենագրու-

թեան զարգարանն է. այն գեղեցիկ լեզուաւ խօսելու է կը կարծենք՝ ուր միայն գեղեցկութիւն ի հանդիսի է. կամ թէ այն բարձրագոյն լեզուն ծառայեցնելու է բարձրագոյն վախճաններու: Ասոր համար՝ որչափ ամէն հայադրւոյ համար բաղձանք կը համարենք գրաբար հասկնալը, նոյնչափ ալ կը ստիպուինք, պահանջունիս չափաւորել գրաբար գրելու նկատմամբ. այսինքն որ քիչերը գրեն, շատերը հասկնան: Աս ըսածնու մէջ այն անշատան գիծն ալ կը գտնեն՝ երկու հայերէն լեզուաց մէջ սահմանաց որոշումն առաջարկողները: — Այդ սահմանագլուխը, որուն որոշմանը վրայ մեր գծաւորութեանց մէջ նշնձու ալ մնացած կ'երեւայ, այնչափ աւելի համարձակ կրնանք ցուցնել՝ որչափ վստաճ ենք որ, չէ թէ մեր կողմանէ մտածին կամ կամանին գրութիւն մը՝ պլ ժամանակիս պարագաներն եւ ընդհանուր նոր աշխարհի կարգն այն գիծը ձգած են. այսպէս է նաեւ մեր մէջն ալ այսօրուան օրս ի գործնականն, թէ եւ գուցէ առանց անգրագարձ խորհրդածութեանը՝ Վասն զի եթէ ամէն զօրութիւն պէտք է ներգործել՝ մինչեւ ուր կրնայ, յայտնի է թէ որն եւ որչափ է հին լեզուի մը գործողութեան շրջանը. յայտնի է թէ պէտք է գործել հոն ուր կրնայ գործել, այսինքն այն տեղն ուր իբրեւ հին կրնայ խորհլ, իբրեւ հին կրնայ խօսիլ՝ առանց տեղէն խախտելու, առանց կերպարանաց այլայլութիւն ընդունելու, առանց ժամանակագրական բռնութիւն կրելու: Այս սահմանին ծրագիրն... ինք իրմէ ձեւացած է, Միթէ այլագը կը խորհի եւ կը խօսի այսօր ճշմարիտ բանասէր Հայը. թող որ ՅՈՒՄԵՆԱՅ փորձն եւ աշխարհաբարի լեզուական ընդհանրութիւնն՝ ամէն կերպով հաստատեց եւ ընդարձակեց սրտեւս Այտնեանի գրութէ — կանխագուշակութիւնները: —

Աւաղ որ Այտնեանի ամենասիրելի նիւթերէն մին պիտի ստիպուինք հոս ընդհատել, մեր համառօտ կենսագրութեան թիւն յառաջ մանելու համար:

Հազիւ թէ շունչ առած սակաւիկ մի եւ ահա 1867ին կը տեսնենք ՎԱՅՏԻՆԵԱՆ ԻՐԻ ԳԱՍՏԻԱՐԱՆԻ՝ ՎԱՅԻՆԻ կարգուած յարեւելա Միաբանութեանս վարժարանաց միջն մէջ. եւ այս պիտի կարմէ յաջորդ տողերու խորհրդածութիւնը:

ՈՅՆԱՐԻՐ ԻՐ ԳՈՅՈՐԴՈՒՆՈՒՄԸ

Իւր բազմամեայ ուսմանց մէջ առանձինն տեղ կը գրաւէ դաստիարակութիւնն, որով իբր մանկավարժական նոր գրութիւններու եւ մեթոտներու հետամուտ, նոր սապարեզ մը կը մանէ, «սորվածը սորվեցնելու», առածը՝ տալու, (տեսէ՛ք՝ 325) եւ ապօրինի ժամանակի կարօտն յայտ՝ ալ լրացնելու։ Առաջին անգամ իբր դասատու կ'առաքուի 1851 ի Զմիւռնիա, ուր սակայն շատ կարճատեւ ժամանակ մը միայն կը մնայ։ Արդէն առժամանակեայ ի Պոլիս կարճ հանգստէ մ'ենտեւ 1853 Գեկտեմբերին, դարձեալ վիիննա կը գլուհնէր զինքը։ Հոս տարի մը վանաց վարժարանի դասատուութեան զբաղած, տնի մը վերջը երկրորդ անգամ կը փութայ ի Զմիւռնիա, ուր Միաբնութեան վարժարանն հարկաւորութիւն ուներ յունարէնագէտ, գաղղիերէնաբոս, տաճկարան վարդապետին։ Օգոստոս 29ը հիմնարկութեան օրեղաւ Զմիւռնիոյ մատարան մը, որ հայ-կաթողիկէ հասարակութեան կրօնական ժողովատեղի մը պիտի ըլլար, թէպէտ այլեւայլ նկատմանց համար ստիպուեցաւ Այսթրալիան «վարժարանի աղօթատեղի» անուն տալ ի սկզբան անգ, եւ Գեկտեմբեր տարին արդէն հանդիսապէս հրապարակեան հռչակուեցաւ մատուան։

Ինչո՞ւ արդեօք իբր դաստիարակ նկատած ատեն զԱյսթնան մատարան մը յիշատակութիւնը կ'ընենք։ Պատճառ ունինք։ Այսթնանի դաստիարակութեան վրայնորոշումը պիտի նետէ այս եկեղեցական հիմնարկութիւնը։ Գիտութիւն եւ կրօն զուգընթաց պիտի ընթանան միշտ. այս է Այսթնանի նշանարանը, եւ երկուքն թէպէտ ազատ ասպարէզներ, բայց պիտի միանան իրարու դաստիարակութեան մեծ գործին մէջ, ապա թէ ոչ ճշմարիտ լուսաւորութիւնը միշտ միակողմանի պիտի մնայ, եւ հաստատուն նկարագրին՝ որ

4. ԱՐՄԵՆ Ա. ՈՅՆԱՐԻՐ, 1850

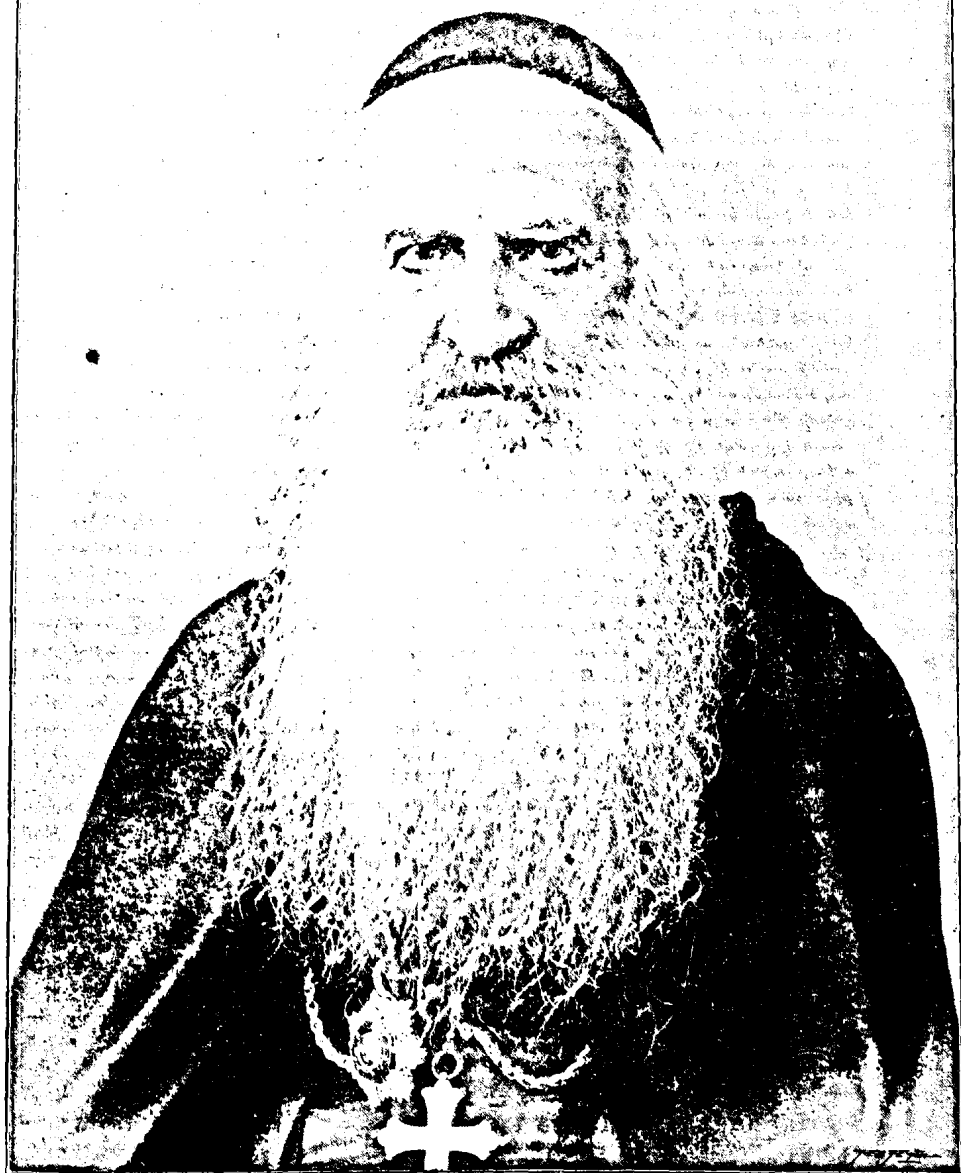
դաստիարակութեան առաջին պարզեմ է, երբեք պիտի չկարենայ դաստիարակելոց արտին եւ մտաց սեպհականութիւնն ըլլալ։ Այնչափ կը շնչենք այս կէտը, որչափ բազմադարեան փորձը կը ցուցնէ, թէ բաժնել, հեռացնել կրթութեան սահմանէն կրօնը, ըսել է յուզել ալեաց մասնել մանկական սիրտը. այսպէս ըմբռնած է դաստիարակութեան սահմանը Պէտլալոյցի մը, որուն դաղափարներուն գործնականապէս օգնեցին Փլաման, Հառնիշ եւ Նոյն իսկ շատ կրօնասէր չհամարեալ Գիստերվեզ մը. իսկ տեսականապէս իրենց առաջնորդ ընտրեցին Բէնէքէ, Ֆրեօրէշ, եւ Նոյն իսկ Հէբբարտ ու Ֆիխթէ։ Գերմանիայէ անցաւ ի Զվիցերա, եւ ասկէ բոլոր աշխարհ տարածեցաւ այս տեսութիւնս։ Այս, զանազան էին կրօնի գաղափարներն այս վերջինեւ մանկավարժներու բառարաններուն մէջ, բայց միշտ այս իսկ մեծ սպառնաց է թէ կրթութեան գործն կրօնականով կ'առնու միայն իւր կաց ու հաստատութիւնը։ Այսպիսի դաստիարակութեան կողմնակից հանդիսացաւ Այսթնան, եւ թէ ուղիղ էր իւր տեսութիւնն, վկայեցին գործնականապէս իւր աշակերտներն, որ իբր պատուոյ զգածմամբ վառեալ, եւ հաստատուն բարոյականի տէր մարդիկ կատարած են եւ շատերը կը կատարեն իրենց ընթացքը։

Մեծ էր Այսթնանի իբր պարզ դաստու, վայելած համբաւն, ոչ թէ միայն ազգայնոց քով, այլ աւելի օտարաց քով. 1856ին կը տեսնենք զինքը Զմիւռնիա Աստիական Հիւպատոս Պր. Steindelf որդւոց դաստիարակ ու առանձնական դասատու։ Իբր պարզ դասատու Այսթնանի գործունէութիւնն ի հանդէս բերած ատեն, պիտի յիշատակենք նաեւ իւր ազատ արուեստից ունեցած միտութիւնն ու ձիրքերը։ 1859ին առանձնական դասաւորութիւններով եւ մանաւանդ ինքնակրթութեամբ այնչափ յառաջացաւ նկարչութեան մէջ, որ հա-

մարձակեցաւ. Զմիւռնիոյ Նարլը գիւղին եկեղեցւոյն պատկեր մը նուիրել, իբր իւր հրապարակական առաջին նուէրն. պատկերն էր Ամենատուր Երրորդութեան նկար մը, եւ տեղակից ցայտօր իսկ կը յիշեն «նկարիչ վարդապետը»։ Առաջին փորձին յաջողութիւնը խթան եղաւ. հետագայ ժամանակներն՝ ազատ ժամերէն քանի մը հասր նուիրելու նկարչութեան, եւ իւր բազմաթիւ նկարներէն յիշեմ Ս. Պաւլոսի նկարը, Ս. Լուկիայի եւ Աստուածածին տիրամօր վերափոխումն եւ Մխիթարեանց Հիմնադրին՝ Մխիթարայ նկարները։

1867 Հոկտեմբեր ամիսը նոր շրջան կը բանար Այսնեանի ինչպէս վերն անբարեկցինք, իբրևարիչ Վոստանընուպոլսոյ վարժարանին։ Եթէ իբր պարզ դասաւանդ՝ Դաստիարակ անուանեցինք զԱյսնեան, կրնայ մտածուիլ, թէ ինչպիսի գաղափարներով, եւ հայեացքներով կ'անցնէր այս նոր պաշտօնին գլուխը։ Յայտնի է թէ վարիչը վարժարանի մը եւէթէ է. մէկ նշյուածքով տեսնել ազգին մանկուոյն պիտոյն, յարգել իւրաքանչիւրին ձիրքն ու տաղանդը, պատշաճեցընել ոչ թէ միշտ խնդրելը՝ մէլ ռոսին, այլ մէլ ռոսը խեղճերուն, միացընել գեղեցիկ փնթի մը՝ զանազան եւրոպացի ուսուցչաց տարբեր կրթութեան եղանակներն, ահա պաշտօն մը որ յիւրախ ծանր եւ պատասխանատու կը կոչուի. եթէ մտածենք մանաւանդ ժամանակին պարագաներն եւ ազգային վարժարանաց նոյն ժամանակի գիրքն, ստուգիւ կը հաստատուի մեր ըսածը, թէ այս ծանր պաշտօնին ամենայարմար մարդն էր Այսնեան։ Թող իւր ժամանակի աշակերտներէն մին խօսի. «Այսնեան իբր վարիչ՝ աեղ մը չէր եւ — ամէն աեղ էր վարժարանի մէջ. գիշերն իսկ գիտէր ցերեկի փոխել մեր կրթութեան համար։ Դասընկերներէն յուսահատները՝ միայն խօսելով հեռու, եւ պարզելով իրենց այս կամ այն ուսման մէջ ունեցած դժուարութիւնն, եւ ահա քանի մը գործնական միջոցներով կը փարատէին դժուարութիւններն...» Այս ժամանակս էր մանաւանդ որ հայ ազգը լեզու սորվելու ընդունակութիւնն յերեւան կու գար, Համեմատել այլեւայլ լեզուաց կանոններն իրարու եւ հայերէն լեզուաուսուցանել նոյն իսկ գաղղիներէն ու գերմաներէնը, զարմանք կը շարժէինք նոյն իսկ մեր օտարազգի ուսուցչը, եւ չըսեմ միայն մեր ծնողաց... 9 տարւան միջոցին, Այսնեանի վարչութեան ժամանակ կերպարանափոխ եղան թէ մեր ուսմունքն, եւ թէ ուսմանց programme,

... Գիտէր Այսնեան միայն առաջին կարգի վկայեալ ուսուցիչներ ունենալ, եւ իւր մարդասօսի բնաւորութեամբը գաճնուկներու պէս կ'ուղղէր ու կը կառավարէր արտաքին ուսուցիչները... Ժամանակակից վկայութեան վրայ՝ որ անշուշտ մեր ըսելիքէն շատ աւելի պայծառ կը ցուցնեն Այսնեանի վարչութեան հանգանակները, կէտ մ'իսկ չենք աւելցնել, վախճալով թէ մի գուցէ այս վկայութեան պայծառութիւնը նեմացնենք։ Վկայ իսկ են Մարտիկ Օննիկ Պէյրի, Միքայէլ Էֆենտիսներ, Վարդան ճիվէնկեաններ, Հիւրմուղեան եղաքը, Թնկըրեան պատանիներ եւ մանաւանդ «Տիւրեաններ», «Արտպետեաններ», եւ ուրիշ շատեր որ այսօր իրենց բարձր պաշտօններու մէջ պանծանք կը յիշեն իրենց Այսնեանի աշակերտ ըլլալը։ Այսպիսի գործունէութեան մէջ կը քաննք զԱյսնեան մինչեւ 1876։ Դպրոցական աշխատեցուցիչ գործը միայն փորձառուներու ծանօթ է, մանաւանդ երբ գրականութեան ասպարէզն աւելի հրապուրիչ է թէ մարդու ճաշակին եւ թէ կարողութեանցը համար։ Այսնեանի պատմութիւնն անկերեւ կը ցուցնէ, թէ հանգրձ իւր վարչական տրամադրութեամբն աւելի մէտ էր ի բոլոր բարուց՝ գրականութեան եւ անոր համար իւր հրաժարականը վերջնականապէս մատոյց Միւսնեանութեան անաշուրտքին, խնդրելով որ ազատեն զինքը դպրոցական ծանր պատասխանատուութենէ։ Ընդունուեցաւ հրաժարականը. եւ մինչեւ 1886 իւր Աբբայ ընտրուելուն փառաւորութեանը, կը գտնենք զինքը մերթ իբր «գաճեցեղ եկեղեցական երգոց մասնագործով» (1881), մերթ իբր «անդամ հայրապետական ծխարանի մասնագործով» ի Կ. Պոլիս, (1882), եւ նոյն տարին (հոյ. եւ Դեկտ.) իբր մասնակից Վանաց ընդհանուր ժողովոյն, ուր ընդհանուր առաջակց կ'ընտրուի եւ ժողովոյն promoteur ու բանաբարող կը կարգուի, եւ յետ ժողովոյն Մայր Վանաց Մեծաւոր կը կացուցուի։ Չորս տարի ետքն ողջունցիք զինքն՝ ընդհանուր ցնծութեամբ եւ ոգեւորութեամբ՝ Ընդհանուր կան Աբբայ Վիեննական Մխիթարեան Ուխտին — Հուսիկ սկսի մեր համառօտ կենսագրութեան վերջին շրջանը։

+ i. abate d. Groebner

Abtey. Wenzelsberg, Pz. S. S. P. S.

digitized by UMR.R.A.R.®

Գ.

ԱՅՏՆԵՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԻ ԹԻՆԵ ԻՐԻ
ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԻՍՏ

Շատ դժուարին գործ է՝ անձի մ'իւր կենդանութեան ժամանակ վաղըն ու բարըը, գործունէութիւնն եւ նոյն իսկ գրական կենաց ուղղութիւնն ըստ պատշաճի գնահատել, մանաւանդ որ ներկան շատ մօտիկ ապագային յառաջընթացն է, եւ ներկային ուղղութիւնն կ'ազդէ ապագային, այս պատճառաւ լաւագոյն կ'ըլլար թերեւ լաւել Այտնեանի ներկայ գործունէութեան վրայ, եւ աւելի կարողագոյն գրիչներու յանձնել. այնչափ աւելի, որչափ կրօնական կապերով կապուած իրեն հետ, առիթ ունինք ականատես ըլլալ իւր մեծարոյց անձին գործոց: Յայտն է թէ շատ դժուարին է յաջողութեամբ ելլել այս ծանր պարտաւորութեան մէջն, զոր յանձն առինք իւր գործունէութիւնն յընդհանուրն ստուերագրելու ձեռնարկած ասան: Բայց բան մը միայն կը քարոյշէրէ զմեզ. այսինքն Այտնեանի վրայ այս գլխոյս մէջ պատմութիւններն, աշխարհածանօթ են արդէն, եւ մեր ըսելիքները քիչ շատ ալոյց վկայութիւններով հաստատուած:

Այտնեան՝ իւր գեղեցիկ արուեստից սիրահար, ինչպէս քիչ մը յառաջ ըսինք, իւր պարապ ժամերն մէկ քանի՜ն նուիրած էր նկարչութեան, բայց նուիրական պատկերահանութիւնն էր իւր գլխաւոր ձիւղն. ուստի կրնայ զիւրաւ մտածուիլ որ նկարչութեան հետ սերտ յարաբերութիւն ունեցող երաժշտութիւնն ալ — միշտ նուիրական կամ աւելի ձիւղ եկեղեցականը — գրաւած էր ըստ մասին իւր մտադրութիւնն եւ իւր սրտին շատ սիրելի առարկայ եղած: Եւրոպայի միջպանդորմներէն միոյն մէջ, մանաւանդ թէ իբր «երաժշտական քաղաք» համալսարան վիեննայի մէջ, շատ առիթ ունէր հին եկեղեցական երգերուն նկատմամբ մասնագէտ երաժշտապետաց հետ խորհրդոց փոխանակութիւններ ունենալու. բայց ինչո՞րն էր այս ուսումնական աստակցութիւններն այնպէս յօգուտ գործածել, որ գործունէանապէս ազդէր մեր եկեղեցական երգոց վրայ: Հայերէն Ս. Պատարագի երգերն՝ այնպէս ինչպէս ցայժմ կ'երգեցուին, յայտնի է թէ շատ ազդեցութիւն կրած են եւ — խառնուրդ՝ այլեւայլ բարուր մէջ. բնական է, Վենս՝ ու սրբանքն Տայրապետաց ներշնչեալ են հոգով իտրքերէն բղխած եղանակները նոյն չէին կրնար ձեւալ այնչափ դա-

րերու ընթացքին մէջ՝ այսօրեան երգեցուած, եւ ըստ կամի կարճեալ կամ յաւելեալ եղաւ նակներուն հետ, որոնց շատերն ոչ թէ միտքն չեն բարձրացներ, եւ ոչ թէ միայն արարողութեան վեհմութեան հետ անմիաբան են, հապա նաեւ շատ անգամ եկեղեցոյ մէջ գտնուին իսկ մոռցնել կու տան բարեպաշտներուն... Զայս այնչափ աւելի կը հաստատենք, որչափ անձամբ իսկ երկար ժամանակ ականատես եւ ականջալուր վկայ եղանք տիրացուական կամածին ինքնատեղէ յաւելանցող եւ դարձումներու, որ երկար ատեն խօսակցութեանց եւ լրագրիներու վեճերու առիթ առինք, ինչպէս կը յիշէ անշուշտ ընթերցողը: Այս ճամբարութիւնն՝ որուն համագումարն են Վենետիկի Միութեանց երաժշտագէտ Վարդապետներն, Կարա-Մուրզաներ, Էքմալեաններ եւ Յովհաննէս Վեճմեան եկեղեցական երգոց վաղամեծիկ սիրահարը, նոյնպէս Այտնեանի գլխաւոր բաղձանքներէն մին էր: Ինքն ալ իւրովսնան այս շարեաց դարման ասանել ուզեց, եւ կը գտնենք զինք առաջին անգամ 1854ին, որ զբաղելու սկսաւ այս դարմանն հնարելու՝ հայ եկեղեցական երգերն ըստ կարի՝ օտարամուտ յաւելուածներէն մաքրելու, եւ 1855ին ծրագրեալ ձայնագրութիւնները՝ նախ ինքնին համադրելու համար իւր խուզարկութեանց ճշգրտութեան, կը գրէ եւրոպական խաղիւղով եւ երգեհոնն կամ վերջուր որ զանանկ օգնութեան կ'առնու. մինչեւ 1876 ի Վ. Պոլսն եւ այլուր ըրած ճամբարագութեանց մէջ չի մոռնար այս եական խնդիրը. գլխաւորաբար երաժշտագէտ Վարդապետներէն՝ որոնք աւելի ճշգրտապահ էին այս երգոց, քան համալսեալ տիրացուները, սիրով կը լսէր իւր նիւթին վրայ կարծիքներ: Այս նշանակեալ տարին ի Վիեննա, գրեթէ 6 ամիս փորձեսոր Վայսի օգնութեամբն զբաղած կը գտնենք զինք իւր ձայնագրութեան արագութիւններովը: Եւ նոյն տարին առ ի փորձ վիճարկել կու տայ թէ Զայնարուր (կամ՝ Հանս զեսական) Պատարագին երանգներն, հանգերձ բազմաոճեալ variationsներով, եւ թէ շարականաց գլխաւորներէն զանոնք, որոնց մէջ աւելի անխերեւ էր տեսնել յուճկան կամ ասորական դրոշմը: Եթէ ըստ պատահման եկեղեցական երգոց հմուտ հայ, յոյն կամ ասորի Վարդապետի մը ծանօթութիւնն ընէր, հին տեսնելու էր զԱյտնեան, թէ ինչպէս ճարտարութեամբ կը փոխէր խօսակցութեան ընթացքն իւր սիրելի նիւթերուն վրայ, եւ հին երգեցողութեան հմուտութեամբ զարմանք կը շարժէր նոյն ան-

ձանց, որոնք կը բաժնուէին երկար խօսակցութենէ մը ետքը՝ Ալտինանի աշակերտած ըլլալու զգածման ազդեցութեան տակ: Պտուղն հասունացած էր, հարկ էր հրապարակական փորձերու ձեռնարկել: Գործը տպագրութեան յանձնաձեռն վերնակապակէ, 1883—4 թուականներն՝ Վիեննայի եկեղեցական երգոց լինքրութեան (Ambrosius-Verein) փորձետարն Բոմբէի Պէտ (Joseph Böhm) իւր համաւաճի Ալտընեանի ուշագրութեան առարկայ եղաւ եւ սկսանքնութիւնները: Զարմանալի էր տեսնել զփորձետարը թէ ինչպէս առաջին անգամ լսելուն կը գտնէր ասորական նման տեղիքն մը եկեղեցիոց մէջ, եւ շատ տեղ այլալլութիւններն եւ կամային յաւելումները մատնացող կ'ընէր: Գտած էր Ալտինանի իւր խնդրած մարզն, որ բաշխանք ուներ իւր յունական եւ ասորական երգոց հմտութեան վրայ՝ աւելցնել հայերէնի համաւաճ ալ: շուտով ձեռնարկեց փորձետարն՝ միշտ — կ'ենթադրուի — Ալտինանի հսկողութեան տակ, կազմել իւր խումբը, կըրթէ եւ նոյն տարին իսկ՝ ընդհանուր յաջող փորձէ մը ետքը, մատուցուեցաւ Հանդիսական Պատարագն երաժշտութեամբ: Ներկայից ոգեւորութիւնն եւ յուզումներն պէտք էր անձամբ տեսնել, գաղափար մը կազմել կարենալու համար՝ սոյն երաժշտական պատարագին յառաջ բերած լաւ ազդեցութեան նկատմամբ: Երբեք տարազգի եպիսկոպոսներ եւ վարդապետք յարաստուս իսկ շարժած, "Այսպէս կը խորհէին Ոսկերէրաններ, կ'ընէին, այսպէս կը զգային Ամբոսիոսներ, եւ այսպէս անշուշտ հոգեզմայլ կը գեղգեղէին Հայ Ս. Հայրապետներ": Partitur թէպէտ ոչ վերջնականապէս՝ սակայն տպագրուեցաւ, նոյնպէս առանձինն ձայներն՝ եւրոպական տառերով ի գիրութիւն օտարազգի երգիչներու: Այնուհետեւ գրեթէ 8—9 անգամ նոյն յաջողութեամբ մատուցուեցաւ այս պատարագը, երբ յանկարծ վերին սրբաբնութիւնն ըրած աստե՛ն փորձետար Պէտմ կը վախճանի. դարձեալ հրատարակութիւնը կ'ուշանայ. բայց նոյն գիտնականին եղբայրն՝ որ նոյնպէս իւր եկեղեցական երգեցողութեան փորձետար մեծ անուն ունի, իւր վրան առած է գործին շարունակութիւնը: Թուանքը թէ Ալտինան այսչափ տարւան ինամովք հոգացած այս երկն ալ կ'ընծայէ ի վայելք ազգին . . . — —

Ալտինան իրր գծագրիչ ու նկարահանման մտածած է այլեւայլ գրերու տեսանկերով հարստացնել Միսիթարեան տպարանը: "Հանդէսի",

"Արարատի", "Ցարազն", "Աղբիւրի" եւն եւն ըրագրաց եւ հանդէսներու էջերն զարդարող նորաձոյլ գրերն արդիւնք են Ալտինանի մատնաց: Հատ երկայն կ'ըլլար ամեն տեսակ յանունն նշանակելը, բայց գլխաւորները զանց չենք առնուր, որոնք ի Petiti Anglais Cursiv (1852), Schmale Cicero Versalien (1852), Mittel Italique (1852), Mittel Egyptienne (1852), Schmale Garmond Versalien (1853), Petit Italique (1867), Doppeltext Antiqua (1875), Petit Anglais (1876), Moderne Colonell Antiqua (1884), Moderne Garmond Antiqua (1884), Moderne Cicero Antiqua եւ Cursiv (1884), Tertia Mediaeval Unica (1887), Dreicicero Mediaeval Initialen (1887), Neue Schmale Doppelcicero Versalien (1888), Magere Tertia Egyptienne (1888), Cicero Aldine (1889), Neue Schmale Tertia Versalien (1889), Neue Petit Egyptienne Versalien (1890) եւն եւն: Իւր տեսութենէն վերիպած չեն նաեւ հրատարակութեանց եւ ծանուցմանց համար 10 հարկարմէ գր մեծութեամբ մետրական եւ երկպատական մեծ գրերն: Թող զարգացրին եւ գլխագրերն, որոնք ստուգիւ այսօր Վիեննական Միսիթարեանց տպարանը կը հաստատրընեն ամենամեծ տպարաններու բազմաթիւ գրեր ունենալու պատուոյն:

Ալտինանի այս պատմութիւնն եւ մատանց ճարտարութիւնը գիտցաւ գնահատել արդէն 1867ին Պր. Միսնար, երբ հայերէն գեղագրութեան համար՝ օգնական ձեռքը ինդրեց Ալտընեանի, որ ամենայն պատրաստակամութեամբ փութաց իւր բարեկամին խնդրոյն գործադրութեանը:

Եթէ ցայսօր ըսուածներն Ալտինանի տեսութեանց բազմակողմանի ըլլալուն գրաւականներն են, "Հանդէս ամսօրեայն", կը կազմէ, կարծելը, իւր վրէն-գործողներու ամենափառաւորը: Միշտ կը զգար Միսնարութիւնն իւր մամուլներին պարբերական հրատարակութեան մը պիտոյքը, թէպէտ պակաս չէին օրագիրներ եւ հանդէսներ ազգին: Բայց ոչ ապաքէն միշտ ազգին յառաջագիմութեան կրնայ նպաստել որոշ նպատակի մը ծառայող որ եւ իցէ գրութիւն մը: Ալտինանի ժամանակ հասունցաւ այս գաղափարն, որ յղացուած էր թերեւս "Եւրոպայ" լրագրին վերջի թիւն հրատարակելու տեսնել, եւ Ալտինան իւր արբայութեան յաջող տարին իսկ փութաց ի գործադրութիւն այս հրատարակութեան, որ ոչ թէ պարբերագիր մը միայն պիտի պարգեւէր ազգին, այլ գրական

պիտույքի գոհացում պիտի տար, եւ Միաբանութիւնս ուղղակի շփման մէջ պիտի զնեի իւր սիրելի ազգին հետ գունձ մտնել մի անգամ: Առանց գրամագլխի խիզախել այսպիսի գործի մը՝ շատ խոհեմական չէր համարուեր ի բարձրաց. բայց Այստեան իւր յայտը դրած էր ազգին վրայ, որ այսչափ տարինեւ շարքին մէջ երբեք չէր թերացած իւր յոյսն ամենայն կարելի եղանակաւ արդարացնելու: Յուսաց եւ արդիւնքը պսակեցին իւր յոյսը: Այստեանի անուամբ երաշխաւորեալ «Հանդէսն», գրուեց շուտով՝ ազգին գիտնականաց մեծագոյն մասը, եւ փութացին գրագետք իրենց կարողութիւնն ու գրիչը նուիրել «Հանդիսին», եւ իրենց քննական, մասնագիտական, բանասիրական յօդուածներովը ձեռննու եղան «Հանդիսի», խմագրաց ընթերցու: Թեպէտ կան այլակարծիքներ յայտ մասին, որոնք երբեմն երբեմն իրենց սրտին զովութիւն մը տալ կը կարծեն, «Հանդիսի» նկատմամբ հրապարակ նետելով այնպիսի կարծիքներ, որոնք կամ անիրագործելի, եւ կամ նոյն թերթին ուղղութիւնէն դուրս գը մնան. բայց թե՛ համեմատեանք այս կարծիքներն ազգին ընդհանրութեան յայտնած կարծեաց հետ, ստուգիւ կը մնան՝ ձայն յանապատի, Եւ ինչու... վասն զի կան շատեր որ չեն կրնար եւ կամ աւելի լաւ — չեն ուզեր — իմանալ, թէ անուան լրագիրը հաւատարիմ մնալու է իւր սկզբանց եւ միայն իւր նպատակին ուղղելու է իւր քայլերը: Յուսանք թէ Այստեանի հոգածութեամբն, որ գիտե՞լ բոլորել իւր շուրջը թէ՛ իւր կրօնակից խմագիրներն եւ թէ՛ մանաւանդ իւր անուան համակրող որ եւ իցե՞ ազգային եւ օտարազգի յօդուածագիրները, կը զարգանայ այս իւր գործն ալ, որ վերջինն չէ, եւ կը մշտնջենաւորէ «Հանդէսն» իւր հրատարակութիւնն, պատիւ բերելու ազգին, եւ — Այստեանի:

Ահա անձի մը գործունէութիւնն իւր գրեթէ 70 տարինեւ մէջ. եւ ի՞նչ խորհուրդ կրնանք ունենալ այսօր, որ իւր Յիշատակը կը ամենք, թե՛ ոչ բաղձալ որ պարգեւեն իրեն Երկիրք երկայն ու երկայնի տարինեւ շարք մը, գործեւ համար յօգուտ իւր Միաբանութեան եւ ի բարգաւաճանս մեր սիրելի ազգին: —

Ինչպէս իւր հմտութեամբը նշնչափ իւր խոնարհամտ բնաւորութեամբը գիտած է Այստեան շահել իրեն հետ խօսողներուն սիրտը: Վասնից այցելունքը միշտ զարմացած են իւր քաջատուր կազմութեան եւ իւր սուր յիշողութեան վրայ, ինչ նիւթի վրայ եւ գառնայ խօ-

սակցութիւնն, Այստեան գիտե՞լ իւր մասնագիտական ծանօթութիւններով յարգանք աղղել ամենուն: Ցարինեւ բնուն նորոգած են կարծես իւր մտային կարողութիւններն, եւ գործունեայ ու վաստակատէր ծերութիւն մը կ'անցընէ: Իբր առանցիկ Միաբանութեան՝ գիտե՞լ այսօր իսկ ուղղել միանշանց իւրաքանչիւրին ձիրքերն: Չափազանցութեան մէջ ինչալու վախէն զերծ կը համարինք զմեզ, եթէ ըսենք թէ Այստեանի առաջնորդութեան ժամանակ (1886էն ի վեր) նոր զարկ եւ ուղղութիւն առաւ Միաբանութիւնս եթէ յուսմունքս եւ եթէ ի գործունէութեան: Յարգել իւրաքանչիւրին ճաշակն եւ զարգացընել զայն, ստուգիւ շատ քիչերուն տրուած ձիրք է: Իւր լեզուական հմտութիւնն ընդհանրացընելու նպատակաւ հրատարակեց այս միջոցին, իւր առաջին ուսուցչին գրաբար բերականութիւնը, միշտ «յաւելեալ եւ փոփոխեալ» համեստ բացատրութեան տակ, ընծայելով ազգին իւր գրաբարի ծանօթութիւնները: Հայկական ծէսերուն եւ եկեղեցական արարողութեանց հետամուտ հանդիսացաւ, իւր «կարգ գպրութիւններովն», եւ արդէն ինչպէս էջ՝ 32 ըսինք, 1881 եւ 1882ին յայտաւ ունեցած հմտութեամբն այլեւայլ կրօնական մասնաժողովներու մէջ կը գտնենք զինքը մերթ իբր «գահերէց», եւ մերթ իբր «անգամ»:

Եթէ իւր արբուն հասակն անցուց իբր մանկանց դաստիարակ, կրնանք ամենայն ապահովութեամբ ըսել թէ ծերութիւնն՝ եթէ արժան է ծերութիւն կոչել այսպիսի գործունէութիւն մը, կ'անցընէ ծեր ու երիտասարդ կրօնակցաց առջեւ իբր լուսաւոր օրինակ մը փայլելով գրական գործունէութեան: Եւ կարծես ամենայն հանգամանք իսկ ի նպաստ կը փութան Այստեանի գործունէութեան: Արդէն Այստեանի փառաւոր անցեալն ու ներկան մեծ ապացոյց է, որ փառաւորացոյն ապագայ եւ ես պիտի ունենայ, քանի որ գիտե՞լ համախմբել իւր շուրջը Յովնանաններ, Գովրիկեաններ, Գալեփեարեաններ, Ցարեաններ... Իբրեւ երեց երիցագունից մէջ, եւ երիցագոյն՝ երիտասարդաց մէջ, գիտե՞լ միացընել իւր ըյժն աննշտ ու ժին հետ եւ այսպէս միշտ համալսեալ գտնուել ժամանակին ընթացքին, որ կը պահանջէ յամենայն զօրութենէ գործակից ըլլալ ազգին լուսաւորութեան գործին, որ եթէ պարտք է ամեն հայ անհատի, ինչպիսի եւս առաւել Միաբանութեան մը, որուն գլուխն ու առաջնորդն է Այստեանս Գերապայե՛տ:

Այսպիսի եռանդուն եւ գործունեայ եկեղեցականաց Թոբեւաններն կատարել զլայի ցանկալի էր հայ սրտին, եւ ինչ պարծանք՝ եթէ հայ նոր պատմութիւնն հայիրաւորներով կաշնար մատնախիշ ցուցնել այսպիսի Թոբեւաններն Գուսանք, մանաւանդ թէ յամենայն սրտէ իսկ համոզուած ենք, թէ այս Երեսմանակը, նոր գրաւական մըն է որ Հայ ազգը կը մատուցանէ այսօր այս Գերապաշատ Թոբեւանաւորին, եւ համայն ազգին բաղձանքն է տեսնել այս գրագէտին յամենայն աղամանդեայ Թոբեւաններ Այս է, գիտնէք, երախտագէտ ազգի մը ցանկութիւնն, այս է ղիկնական Միթիթարեանց իւրաքանչիւր միանձին ու կրօնակցին սրտին ամենաջերմ բաղձանքն, որոնց ըզձից հետ կը խառնէ այս տողերը գրողը ալ իւր ձայնն, խնդակից ըլլալու Գերապաշատ Այսնեանի իւր քաղած զարմիրներուն համար։

Բաղձայի գրողն ուկի տառերով,
Քարերու յանձնել անդին՝ գարերով,
Այսնեանը մեծ, անուրդ վնասմ։ —
Ազգն երախտապարտ է քեզ, ես կ'ըսեմ։
Ընդունէ սիրով զիմ գոյգըն տողեր,
Ձոր ազգին բերնէն, եւ մատերս տողեր։
Թարգման ես եղայ՝ ազգայիններու,
Որ մտ եւ սրտով, թէ 'ւմարձնով հեռու։

է. Գ. ՄԵՆ.

Լ'նուանք մանակցողաց շեռագրաց ցուցակի հրատարակութեան։

49. Խմբագրութիւն «Մշակ» լրագրի թիֆլիս։
50. Ստեփան Մովսէսեան Պոպիսեան թիֆլիս։
51. Նոյնը։
52. Խորհուրդ Վովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան թիֆլիս։
53. Անգլաւոր Ստեփանեան Անանեան թիֆլիս։
54. Անգլաւոր Մեղիք-Աղաբեանց թիֆլիս։
55. Ընթերցարան Վովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան թիֆլիս։
56. Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւն թիֆլիս։
57. Ընթերցարան Վովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան թիֆլիս։
58. Ներսիսեան Աղապիսի Աղաբեար Գալանցի թիֆլիս։
59. Փիլիպոս Աղապարեան թիֆլիս։
60. Հայոց Խրատարական Միաբանութիւն թիֆլիս։

61. Գեորգեան ճեմարան յիֆլիս։
62. Աղապար Արտանեանց յիֆլիս։
63. Բաղդասար Գորիսեան թիֆլիս։
64. Աղաբե Արտանեան թիֆլիս։
65. Եղիշ Դաւաթեան թիֆլիս։
66. Անգլաւոր Սարգիսեան թիֆլիս։
67. Գրիգոր Բակարեան թիֆլիս։
68. Գրիգոր Աղաբեան թիֆլիս։
69. Այսն Բակարեան թիֆլիս։
70. Եղիշ Թումանյան թիֆլիս։
71. Մահաբէր Միսէն Թումանյան թիֆլիս։
72. Յովհաննէս Աղաբեան թիֆլիս։
73. Միքայէլ Աղաբեան թիֆլիս։
74. Եղիշ Գիլիպոսեանց թիֆլիս։
75. Դանիէլ Գեորգեան թիֆլիս։
76. Դաւիթ Աղաբեան թիֆլիս։
77. Գրիգոր Աղաբեան թիֆլիս։
78. Եղիշ Եղիշաբեան թիֆլիս։
79. Եղիշ Բաղդասարեան թիֆլիս։
80. Էլ. Բեգլարեան Տէր Բակարեան թիֆլիս։
81. Նիկողայոս Թումանյան թիֆլիս։
82. Յովհաննէս Թումանյան թիֆլիս։
83. Գրիգոր Գիլիպոսեանց թիֆլիս։
84. Աղաբե Գիլիպոսեանց թիֆլիս։
85. Եղիշ Մաղաբեան թիֆլիս։

ԳԵՐ. ԱՐՄԵՆ ԱՅՏՆԵԱՆ ԱՐՔԵՐՈՒՄԻՆ

ՅՈՒՆԱՄԵՆ ԵՐԱՅԻՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Նախագահ վերապետ գրեթէ տարի մը վերանահաներ պատուած նշանաւոր օրը։ Ընդհանուր հայ ազգը, եւ ի մասնաւոր Այսնեան անունը յարգողները, փութացին թէ՛ ոչ ամէնքն անձամբ գննէ իրենց զգածանց յայտարար թղթերով ներկայ դառնալ այս հանդիսին։ Լրագրներն եւ ի մասնաւոր «Մշակ» Թարգմանչարանութիւնն իրենց կարելի զանց լըրին հանդիսին ընդհանուր նկարագիր մը տալու։ մասնագործներ կազմուեցան, յօշուածներ, անտարներ նուիրուցան Այսնեանի անուան։ Բնական է ուրեմն որ սիրով պիտի ողջունուի հանդիսին մանրամասն տարագրութիւնը. եւ ընթերցող հասարակութիւնը պիտի տեսնէ յայտնապէս թէ ինչպէս ազգայինը, այլ եւ Եւրոպացի գիտնականը, եւ ի մասնաւոր Ատորիկ Աղաբեան, Պաշտօնալիք պաշտօնատեսարար եւ անհատական փութացին Մեծարող Երեսմանորին յայտնել իրենց բարձր համարեան եւ յարգութեան հաւատարմութիւնն։ Եւ իսկ իսկ համեցաւ յարգել այս Մեծ Բաճաւային եւ արդիւնաւոր գիտնականին արժանիքն։